

ΓΥΝΑΙΚΕΙΕΣ ΚΟΜΜΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΕΦΑΛΟΔΕΣΜΟΙ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

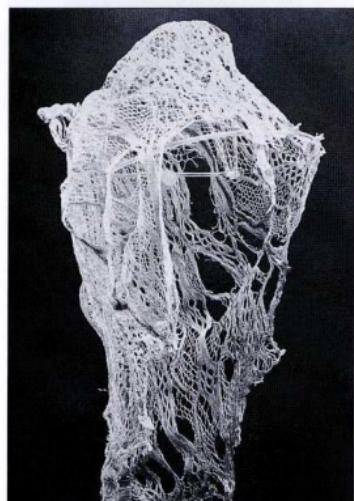
Μελίτα Εμμανουήλ

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Ιστορίας της Τέχνης
Σχολή Αρχιτεκτόνων, ΕΜΠ

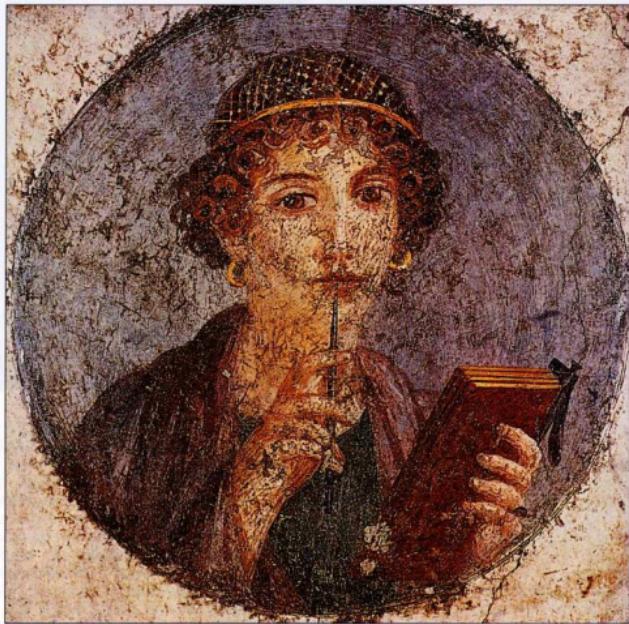
Από τα θέματα που αφορούν τη ζωή των Βυζαντινών και την απεικόνισή τους στην τέχνη, αυτό που έχει μελετηθεί λιγότερο ίσως είναι η ενδυμασία και γενικότερα η εξωτερική εμφάνιση της απλής γυναικάς του Βυζαντίου. Η κόμμωση και οι κεφαλοδεσμοί, που αποτελούν το αντικείμενο αυτού του άρθρου, είναι ένα μικρό μόνο τμήμα του ζητήματος, το οποίο, ωστόσο, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η συνδυασμένη εξέταση των φιλολογικών μαρτυριών και των απεικονίσεων στην τέχνη φέρει πολλές φορές στην επιφάνεια κρυμμένους συμβολισμούς που μεταδίδονται μέσα από ορισμένους εικονογραφικούς τύπους.

Πληροφορίες για τη γυναικεία κόμμωση, για τους τρόπους με τους οποίους η γυναίκα κάλυπτε το κεφάλι και γενικότερα για τη σημασία της εξωτερικής της εμφάνισης παρέχουν τα επιγράμματα της Παλατινής Ανθολογίας, οι λόγοι των Πατέρων της Εκκλησίας, κυρίως του Ιωάννου του Χρυσοστόμου και του Γρηγορίου του Ναζιανζηνού, οι οποίοι περιέχουν ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες. Διάφορα κείμενα διδακτικού χαρακτήρα, όπως είναι οι Βίοι των αγίων, αποκαλυπτικά κείμενα αλλά και ιστορίες από τη βυζαντινή δημώδη λογοτεχνία. Εν τούτοις, πρέπει να είναι κανείς αρκετά επιφυλακτικός όταν μελετά αυτό το θέμα, αφού στη μεγάλη τους πλειονότητα τα κείμενα που αναφέρονται στις γυναίκες είναι γραμμένα από άντρες!

Από τη μελέτη των πηγών διαπιστώνουμε ότι κατά τη βυζαντινή περίοδο, όπως και στην αρχαιότητα, οι γυναικες ασχολούνταν ιδιαίτερα με την εξωτερική τους εμφάνιση και ειδικότερα με τα μαλλιά και το χτενίσμα τους. Τα προβλήματα που είχαν να αντιμετωπίσουν, όπως και οι διναττότητες που τους παρέχονταν για να τα λύσουν, ήταν ίδια σε όλες τις εποχές. Από την έρευνα άμως των παραστάσεων στη βυζαντινή τέχνη, μια τέχνη με κατ' εξοχήν θρησκευτικά χαρακτήρα, προκύπτει μικρή σχετικά ποικιλία στους τρό-

1. Δίχτυ για το μολλιό κοπτήκης τέλης,
από λινό, τεχνική Sprang.
Παλαιοχριστιανοί χρόνοι,
Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου.

2. Πορτρέτο νεαρού κοριτσιού από της τοιχογραφίες της Πομπήου, τος αι. π.Χ.
Εθνικό Μουσείο Νάπολης.

πους κόμμωσης και στους τύπους των κεφαλόδεσμων που θα μπορούσαν να σχετιστούν με την απλή γυναικά του λαού. Από την άλλη πλευρά, ενώ οι πηγές είναι πολύ φειδωλές ως προς την πραγματική εμφάνιση των γυναικών της αριστοκρατίας, οι απεικονίσεις τους στην τέχνη είναι ιδιαίτερα εξαιτομικευμένες. Περίτεχνες κομμάσιες και μεγάλα η μικρά καπέλα, διακοσμημένα με πολύτιμους λίθους και φραγκούφαντα πέπλα, φανερώνουν την κοκεταρία αλλά και την οικονομική άνεση των γυναικών αυτών, οι οποίες φαίνεται ότι ακολουθούσαν τη μόδα της εποχής, έτσι όπως διαμορφώνανταν κυρίως στην Κωνσταντινούπολη. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι μετά την Δ' Σταυροφορία και τη διάλυση της Αυτοκρατορίας σε πολλά μικρά κρατίδια αναπτύχθηκε μια τοπική μόδα, χαρακτηριστική της οποίας μπορούμε να διακρίνουμε μέχρι σήμερα στις τοπικές λαϊκές φορεστικές.

Κείμενα

Από τα κείμενα που αναφέρθηκαν πιο πάνω μαθαίνουμε ότι οι γυναικές στο Βυζάντιο είχαν κατά κανόνα μακριά μαλλιά, τα οποία άφηγαν συχνά να πέφτουν ελεύθερα στους ώμους. Οι κοτσίδες ήταν πολύ συνηθισμένες όπως και το τχένισμα με μπούκλες. Χαρακτηριστικό είναι το

επίγραμμα του Αγαθία, σχολαστικού του δου αιώνα μ.Χ., το οποίο αναφέρεται σε μια κοπέλα που τινάζει τις κοτσίδες της. Εκτός όμως από τις κοτσίδες, και ο κότσας συνηθίζοταν πολύ ήδη από την αρχαιότητα.

Για να δώσουν σχήμα στα μαλλιά τους οι γυναικές μεταχειρίζονταν ένα εργαλείο σαν το σημερινό σίδερο, γνωστό και από τη ρωμαϊκή εποχή με την ονομασία *calamistrum*. Ένα επίγραμμα του βυζαντινού ποιητή και φίλου του Αγαθία Παύλου Σλεντιαρίου μας πληροφορεί ότι αυτές οι τεχνήτες μπούκλες μπορούσαν να διαπιρηθούν μόνο για τρεις ημέρες. Χαρακτηριστικές είναι οι λέξεις «πυρφιλεκτα βοστρύχια» από το επίγραμμα του Αντιφίλου του Βυζαντίου, του Ιου αιώνα μ.Χ., που φανερώνουν ότι οι μπούκλες σχηματίζονταν με καυτό σίδερο.

Επίσης, το βάψιμο των μαλλιών ήταν πολύ συνηθισμένο τόσα κατά την ύστερη αρχαϊότητα όσο και στη βυζαντινή εποχή. Φαίνεται ακόμη ότι ήταν βυζαντινό έθιμο η νύφη να βάφει τα μαλλιά της κόκκινα την παραμονή του γάμου της.

Οι γυναικές στόλιζαν το κεφάλι τους με διάφορα αντικείμενα, π.χ. χτένες από χρυσό, αστική και ελεφαντοστό ή καρφίτσες από διάφορα υλικά. Συχνά χρησιμοποιούσαν και περούκες για να φαίνονται πιο πλούσια τα μαλλιά. Πρόκειται

3. Η δούλη του Θεού Καλή.
Τοιχογραφία
από το ναό της Παναγίας
Κεράς-Κεραμιώσας,
Κρήτη, 14ος αι.

4. Αγία Μαρίνα.
Τοιχογραφία από το ναό
του Αγίου Πέτρου
στα Καλύβια Κουβαρά,
Αττική, 1232.

για συνήθεια που ξεκίνησε από την αρχαιότητα και διατηρήθηκε και καθ' όλη τη διάρκεια της βυζαντίνης περιόδου, όπως αναφέρει ο Μιχαήλ Ψελλός τον 11ο αιώνα, αλλά και ο Νικήτας Χωνιάτης τον 13ο αιώνα.

Οι πληροφορίες που αντλούμε από τα κείμενα των Πατέρων της Εκκλησίας συνήθως μας έρχονται με αρνητικό τρόπο, γιατί σχεδόν πάντοτε υπάρχει σε αυτά η έννοια της απαγόρευσης. Όπως η περιποίηση του προσώπου, το βάψιμο των ματών, ο τονισμός των φρυδών και του στόματος, έτσι και οι πολύπλοκες κομψώσεις ήταν καταδικαστές, γιατί μπορούσαν να αποστάσουν τις γυναικες από το δρόμο του Θεού και της Εκκλησίας και να τις οδηγήσουν ενδεχομένως στην πορνεία. Ο Κλήμης Αλεξανδρείας, για παράδειγμα, τον 2ο αιώνα μ.Χ., στο διδακτικό του κείμενο με τον τίτλο *Παιδιγονώδης*, αναφέρει ότι ο πλεύν σώφρων τρόπος να χτενίζεται μια γυναίκα, έτσι ώστε το κάλλος της να διατηρεί τη γηραιότητά του, είναι να μαζεύει τα μαλλιά της στο πίσω μέρος του κεφαλού και να τα συγκρατεί με μια φτηνή περόνη στον αυχένα. Ο ίδιος συγγραφέας απορρίπτει τις περούκες και τις ψευτικές κοτσίδες επικαλύπτουμενούς, ένα πολύ πειστικό επιχείρημα: «Όταν μια γυναίκα με ψευτικά μαλλιά πάει στην εκκλησία για να πάρει την ευλογία, οι ιερέας, βάζοντας το χέρι του στο κεφάλι της, δεν θυελούγεται την ίδια τη γυναικα αλλά τα ξένα μαλλιά και μέσα από αυτά το κεφάλι κάποιας άλλης!»

Πληροφορίες διαφορετικής φύσεως παρέχουν οι Βίοι των αγίων, διάφορα αποκαλυπτικά κείμενα, καθώς και λογοτεχνικά έργα, όπως π.χ. τα μυθιστορήματα της εποχής των Παλαιολόγων. Τα κείμενα αυτά φανερώνουν κυρίως τον διαφορετικό ρόλο, κοινωνικό και συμβολικό, που παιζουν τα γυναικεία μαλλιά. Από Βίους αγίων, λόγου χώραν, μαθαίνουμε ότι οι γυναικες που ήθελαν να παραστήσουν τους άνδρες και να μπουν σε ανδρικό μοναστήρι, επειδή εκεί

βρισκόταν ο άντρας ή τα παιδιά τους ή για να ξεφύγουν από τους δώντες τους, έγιναν το κεφάλι τους. Το κόμιστο των μαλλιών των γυναικών όμως ως αποτέλεσμα ασκητικού τρόπου ζωής ήταν ένα θέμα που είχε προκαλέσει κατ' αρχήν την αντίδραση του αποστόλου Παύλου, αλλά και διαφόρων θεολογικών κύκλων, γιατί θεωρήθηκε ότι θα μπορούσε να αποτελέσει αφορμή για την ανατροπή του κοινωνικού συστήματος. Σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα η αποικητική αυτή οδήγησε σε ακραίες λύσεις, όπως στον αφρούσιο των γυναικών αυτών!

Ωστόσο, εκτός από τη σχέση με το μοναχισμό, το κοψίμο των μαλλιών θεωρούνταν σκληρή τιμωρία για τη γυναικα, η οποία επιβλήθηκε σε αρκετές αγίες και μάρτυρες. Μερικές φορές ο δόμιος δεν περιορίζεται στις τρίχες της κεφαλής, αλλά έγινε και τα φρύδια της αγίας, όπως στην περιπτώση της αγίας Κυριανίας. Όμως, δεν επιβλήθηκε η τιμωρία αυτή στην αγία Χαριτίνη, έγινε αμείσως θάυμα και οι έγινες έγιναν αναφύρωσαν!

Το σύρουμο ή και το κρέμασμα των αγίων γυναικών από τα μαλλιά αποτελούσε επίσης μέρος του μαρτυρίου τους. Είναι γνωστό το παρεδειγμα της αγίας Βαρβάρας, την οποία ο ασεβής πατέρας της άρπαξε από τα μαλλιά και, σφρόντας την, την έφερε και την παρέδωσε στον άρχοντα. Πιο άγιας άκουμη ήταν το μαρτύριο της Ιουλιανής, την οποία κρέμασαν από τις τρίχες της κεφαλής της, μέχρι που ξεκόλλησε το δέρμα από τα κοκάλα. Το κρέμασμα της γυναίκας από τα μαλλιά ως είδος σκληρής τιμωρίας αναφέρεται και σε αποκαλυπτικά κείμενα, όπως στην Αποκάλυψη του αποστόλου Πέτρου, όπου αναφέρεται ότι τις γυναικες που έχιαν καταδικαστεί για μοιχεία τις κρεμούσαν από τα μαλλιά τους επάνω από το βόρδυρο. Στο μυθιστόρημα Καλλίμαχος και Χρυσόρροψ, του 14ου αιώνα, ο Καλλίμαχος, όταν αντικρίστησε για πρώτη φορά την αγαπημένη του στο άντρο του

δράκοντα, αυτή ήταν κρεμασμένη από τα μαλλιά. Ωστόσο, στο βυζαντινό μυθοτόρπιμα τα μακριά μαλλιά των πρωιδών επαινούντας ιδιαιτέρα και θεωρούντας τα κατ' εξοχήν ερωτικό θέλητρο. «Βοστρύχους είχεν ποταμούς, ερωτικούς πλοκάμους», γράφει ο συγγραφέας του αναφέρομενος στη Χρυσορόρη. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι περισσότερες πρωιδές των βυζαντινών μυθοτορπιμάτων έχουν ονόματα των οποίων το πρώτο συνθετικό είναι το χρυσό-, δηλαδή έχουν ξανθά μαλλιά!

Από τις γραπτές πηγές μαθαίνουμε και τους τρόπους με τους οποίους κάλυπταν το κεφάλι τους οι γυναίκες: π.χ. ότι μάζευαν τα μαλλιά τους με ένα ύφασμα ή με δίχτυ. Στα επιγράμματα της Παλαιτίνης Ανθολογίας και σε κείμενα των Πατέρων της Εκκλησίας, το αντικείμενο αυτό εμφανίζεται με διάφορες ονομασίες, όπως μίτρα, κεκρύφαλος, εμπλόκιον, δηλαδή κατ' ου πίνεται πλεγμένη μαζί με τα μαλλιά, κεφαλόδεσμοις και φασίδιοι. Τον 12ο αιώνα χαρακτηρίζεται και με τη λέξη κούφια που αντιστοιχεί στη σημερινή σκουύρια. Οι κεφαλόδεσμοι αυτοί ωρίπεται να ήταν συχνά ένα στολίδι για το γυναικείο κεφάλι. Λέξεις όπως λιθοβλήτος ή λιθοκάλλιτος η πορφύρεον φανερώνουν πόσο ωραία πρέπει να ήταν αυτά τα δίχτυα για τα μαλλιά. Ο Θεόδωρος Στουδίτης (759-826) μιλάει για χροσά εμπλόκια και ο Ιωάννης Χρυσόστομος τα ονομάζει «χρυσό κόσμημα γύρω από το κεφάλι». Από τα κείμενα και μόνον δεν μπορεῖ κανείς πάντοτε να γνωρίζει πώς ήταν στην πραγματικότητα αυτοί οι κεφαλόδεσμοι. Προφανώς υπήρχαν διάφορα είδη, μάλιστα δίχτυα, σκουψές που ήταν έτσι ραμφές ώστε να καλύπτουν όλα τα μαλλιά ή ένα τμήμα τους, και υφάσματα με τα

οποία οι γυναικες τύλιγαν το κεφάλι. Τέοια δίχτυα έχουν σωθεί και από τη ρωμαϊκή περίοδο και από την παλαιοχριστιανή εποχή – π.χ. το δίχτυ κοπτικής τέχνης από λινό (τεχνική Sprang) που βρίσκεται στο Μουσείο του Λούβρου (εικ. 1). Χαρακτηριστική από αυτή την άποψη είναι και η τοιχογραφία με το πορτρέτο νεαρού κοριτσιού από την Πομπηία (εικ. 2).

Εκτός από το δίχτυ και τη σκούφια, οι γυναικες χρηματοποιούσαν και κεφαλόδεσμους που αποτελούνταν από ένα μακρύ ύφασμα τυλιγμένο πολλές φορές γύρω από το κεφάλι, σαν τουρμπάνια, τα φασκάλιαν κατά τον μητροπολίτη Καισαρείας Αρέθα (850-944). Με αυτόν τον τρόπο οι γυναικες ψήλωναν και τα μαλλά τους φαίνονταν πλουσιότερα. Ο Μιχαήλ Ψελλός (1018-1079;) και ο Γρηγόριος ο Θεολόγος χαρακτηρίζουν αυτά τα καλύμματα της κεφαλής αντίστοιχα «κρητέμνων πυργώματα», δηλαδή πυργοειδείς κεφαλόδεσμοις, και σκηνές ή λόφους που μοιάζουν με περικεφαλαία. Απ' ότι φαίνεται οι γυναικες θα ήταν δυνατόν να φορούν το δίχτυ και το τουρμπάνι από πάνω. Χαρακτηριστικό από αυτήν την άποψη είναι το παράδειγμα της δούλης του Θεού Καλής, από τον τοιχογραφικό διάκοσμο του ναού της Παναγίας Κεράς-Καρδιώπιτσας στην Κρήτη (14ος αι., εικ. 3).

Επάνω από το δίχτυ ή τη σκούφια οι Βυζαντινές έριχναν και ένα άλλο, μεγαλύτερο ύφασμα, συνήθως λευκό. Στην Παλαιτίνη Ανθολογία το ύφασμα αυτό ονομάζεται οθόνη, κρήδεμνον και καλύπτρα. Χαρακτηρίζεται ως ένα κομμάτι ύφασμα που τοποθετείται στο κεφάλι και καλύπτει ένα τμήμα από τις παρειές. Ο Ευστάθιος της Θεσσαλονίκης (12ος αι.) επεξηγεί τη λέξη κρήδεμνον με τη λέξη μαφόριον. Αυτός ο τρόπος κάλυψης του κεφαλού φαίνεται ότι ήταν και ο

5. Πρωσιποποίηση της Διονυσίου. Ψηφιδωτό από το ναό του Αγίου Νικόλαου της Βενετίας, 14ος αι.

6. Οσια Μαρία η Αιγυπτία. Τοιχογραφία από το ναό του Αγίου Νικολάου στο Γεράκι της Μάνης, 14ος αι.

7. Η αγία Μαρίνα
στο μαρτύριο της.
Τοιχογραφία από το ναό
της Αγίας Μαρίνας στον
Μουρνέ, Κρήτη, 13ος αι.

πιο συνηθισμένος για τις γυναικές του λαού καθ' όλη τη βυζαντινή περίοδο. Το απλό αυτό υφάσμα δώματος θα μπορούσε να γίνει και στολίδι για τη γυναικεία εμφάνιση, όπως μας αποδεικνύει και η παράσταση της αγίας Μαρίνας από τα ναό του Αγίου Πέτρου (1232), στα Καλύβια Κουμβαρά (εικ. 4). Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι έτσι ακριβώς κόλυπτε το κεφάλι της και η Ανδρούσαχή στην Ιλιάδα (X 469 κ.ε.), ενώ οι απλές γυναικές του λαού, συνήθως μεγαλύτερης πληκτικής, που ζουν σε χωριά στην Ελλάδα, έσακολουθούν να σκεπάζουν έτσι το κεφάλι τους.

Τέχνη

Εξετάζοντας τους τύπους των κομμώσεων που επικρατούν στις παραστάσεις γυναικείων μορ-

φών από τον 4ο αιώνα και εξής, διαπιστώνει κανείς τα ακόλουθα:

Από τα ελάχιστα πορτρέτα απλών γυναικών με ακάλυπτο κεφάλι που σώζονται από την παλαιοχριστιανή εποχή προκύπτει ότι είχαν ως πρότυπο για τη διαμόρφωση της κόμιμωσής τους κυρίως τα πορτρέτα της αυτοκρατείρας. Μετά τον 5ο αιώνα, γυναικείες μορφές με ακάλυπτο κεφάλι παριστάνονται σε λίγες μόνο περιπτώσεις και αποτελούν χαρακτηριστικούς εικονογραφικούς τύπους, σπάνια είναι π.χ. οι προσωποποιήσεις της Γης και της Θάλασσας σε παραστάσεις της Δευτέρας Παρουσίας, συμβολικά πρόσωπα, όπως η Δύναμις στο ψηφιδωτό του Αγίου Μάρκου στη Βενετία του 12ου αιώνα (εικ. 5), ή η Εύα στις σκηνές της Παλαίας Διαθήκης. Μεμονωμένες μορφές αγίων γυναικών, όπως η οσία Μαρίνα η Αιγυπτία στην τοιχογραφία του ναού του Αγίου Νικολάου στο Γεράκι (14ος αι.) (εικ. 6), καθώς και αγίων γυναικών στο μαρτύριό τους, όπως η αγία Μαρίνα στο ναό της Αγίας Μαρίνας (13ος αι.) στον Μουρνέ της Κρήτης (εικ. 7), παριστάνονται επίσης με τα μαλλιά λυτά και χωρίς καλύμμα στο κεφάλι. Ειδικότερα, όστια οι άγιες προκειται να αποκεφαλιστούν, ο δήμιος για να διευκολυνθεί στο έργο του τις κρατάει από τα μαλλιά.

Στις παραστάσεις με επεισόδια από το βίο της Παναγίας, όπως η Γέννηση της Παναγίας ή τη Εισόδια, εμφανίζονται κατά κανόνα νεαρές κοπέλες με το κεφάλι ακάλυπτο. Η κόμιμωσή εών είναι σχεδόν πάντοτε τυποποιημένη. Τα μαλλιά μαζεύονται εν μέρει πίσω και ένα τμήμα τους πέφτει σε μπουκλές επάνω στους ώμους. Σχεδόν πάντα το κεφάλι στολίζεται με μια λευκή ταΐνια, όπως στο ψηφιδωτό του καθολικού της Μονής Δαφνίου (11ος αι., εικ. 8), ή με δύο που τυποθετούνται χιαστί. Αυτή η κόμιμωση, τυπική

8. Η Γέννηση της Παναγίας.
Ψηφιδωτό από το καθολικό
της Μονής Δαφνίου, 11ος αι.

και για τις μορφές των αγγέλων στη βυζαντινή τέχνη, χαρακτηρίζει επίσης τις κοπέλες που βοηθούν τη μαίη στο Λουτρό στην παράσταση της Γέννησης του Χριστού. Πρόκειται για χτένισμα νεαρών γενικά μορφών, χωρίς συγκεκριμένη ηλικία, που συμβολίζει την αγνότητα. Πρότυπα αυτής της κούμβωσης θα μπορούνταν να θεωρηθούν παραστάσεις του Απόλλωνα σε αγάλματα της κλασικής αρχαιότητας, καθώς και πορτρέτα νεαρών γυναικών που αποκαλύφθηκαν στην Πομπηία.

Με ακάλυπτο κεφάλι και ξέπλεκα μαλλιά παριστάνονται συχνά οι γυναικείες μορφές που πενθούν. Χαρακτηριστική από αυτή την άποψη είναι πάντοτε η απεικόνιση της Μαρίας της Μαγδαλήνης στη σκηνή του Θρίνου. Η συνθεία να λύνουν τα μαλλιά τους ή γυναίκες και να τα τραβούν για να εκφράσουν τη θλίψη τους είναι γνωστή επίσης από την αρχαιότητα. Σε μικρογραφία του Vergilius Vaticanus (περ. 420 μ.Χ.), στην οποία εικονίζεται η Διών την ώρα που επομέζεται να αυτοκτονήσει, επίπανερές γυναίκες θρηνούν με ξέπλεκα μαλλιά, αλλά και με ξεγυμνωμένο το στήθος τους. Είναι γνωστό ότι στο Βυζαντίο οι γυναίκες που μισοφορούσαν, εκτός από το λύσμα των μαλλών τους συνήθιζαν να ξεγυμνώνουν και τους βραχίονές τους, για να εκφράσουν πιο έντονα τον πόνο τους. Οι ενέργειες αυτές συναντούσαν όμως τη βίαιη αντίδραση των Πατέρων της Εκκλησίας: ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος συγκρίνει τις γυναίκες αυτές με τις μαινάδες και τις κατηγορεί ότι ζεγγυμώνωνται μπροστά στους αντρες για να επιδείξουν τα κάλλη τους!

Επίσης γυναίκες με μακριά ξέπλεκα μαλλιά και με δεμένα τα χέρια πίσω εικονίζονται συχνά στην παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας. Εδώ τα μακριά μαλλιά λεπτουργούν ως συμβόλο της αμφιτρίας και ειδικότερα της μοιχείας, της πορνείας ή της μαγείας, σύμφωνα πάντοτε με τις επιγραφές που τις συνοδεύουν, όπως στην τοιχογραφία από τον Άγιο Γεώργιο (140ς αι.) στον Μουρνέ της Κρήτης (εικ. 9). Τα πρότυπα για τις απεικόνισεις των γυναικών αυτής της κατηγορίας θα μπορούσαν να αναζητηθούν στις παραστάσεις Μαινάδων, Ερινύων ή ακόμη και του Διονύσου από την ελληνική και τη ρωμαϊκή τέχνη.

Τέλος, οι χορεύτριες είναι μία ακόμη κατηγορία γυναικών που παριστάνονται με ξέπλεκα μαλλιά που τα συγκρατεί μια κορδέλα. Και αυτές ομως δεν αντιμετωπίζονται με ιδιαίτερη συμπάθεια από τους Πατέρες της Εκκλησίας, αφού με τις ζωηρές τους κινήσεις μπορούσαν να αποκαλύπτουν σημεία του σώματός τους που θα έπρεπε να μένουν καλυμμένα.

Οι παραστάσεις απλών γυναικών με καλυμμένο το κεφάλι χωρίζονται σε δύο κατηγορίες. Στην πρώτη αντικούν δέλες οι μορφές γυναικών -αγίων και κορυκιών- που είναι καλυμμένες με το μαφόριον. Σε ορισμένες παραστάσεις παρατηρείται και το λευκό μαντίλι, η οθόνη των πριγών, που καλύπτει τα μαλλιά και φτάνει μέχρι τους άμους. Τέτοιο μαντίλι φορούν η δωρήτρια στο ναό της Αγίας Άννας (1462) στο Ανισαράκι Καντάνων Χανίων (εικ. 10), η κυρα-Καλή Καβασσαλέα και η κόρη της Άννα Λασκαρίνα στον ΑίΓιαννάκη (140ς αι.) στον Μυστρά, αλλά και μορ-

9. Οι κολαζόμενες γυναίκες. Λεπτομέρεια από τη σκηνή της Δευτέρας Παρουσίας. Τοιχογραφία από το ναό του Αγίου Γεωργίου στον Μουρνέ, Κρήτη, 140ς αι.

10. Ζεύγος κτητόρων. Τοιχογραφία από το ναό της Αγίας Άννας στο Ανισαράκι, Κρήτη, 1462.

11. Μαία. Λεπτομέρεια από τη Γέννηση του Χριστού. Τοιχογραφία από το ναό της Παναγίας του Άρακα στα Λαγούδερα, Κύπρος, 1192.

12. Μαιά. Λεπτομέρειο από τη Γέννηση του Χριστού. Τοιχογραφία από το ναό του Αγίου Γεωργίου στον Σταυρό, Κύπρος, 1192.

Βιβλιογραφία

ΒΑΣΙΛΙΚΗ Μ., «Οι παραδόσεις των κολαζούμενων γυναικών στις εκκλησίες της Κρήτης», Αρχαιολογία 21 (1986), σ. 6-23.
BECQUEN H. (εκδ.), Anthologia graeca, München 1957-1958.
BROWN P., The Body and Society. Men, Women and Sexual Renunciation in Early Christianity, London/Boston 1988.
CORSON R., Fashions in Hair in the First Five Thousand Years, London 1965.
EMMANUEL M., «Hairstyles and Head-dresses of Empresses, Princesses, and Ladies of the Aristocracy in Byzantium», Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογίας, Εταιρεία 17 (1993-1994), σ. 173 κ.ε.

BURGESS J., «Some Notes on the External Appearance of Ordinary Women in Byzantium. Hairstyles, Head-dresses, Textiles and Iconography», Στέφανος (τόπος οφερμένων στον Vladimir Vavrinak), Βυζαντινός Λαζαρέτος Φ., Επεργία των Βυζαντίου, Φιλοτεχνικό Πολιτιστικό Ινστιτούτο της Κύπρου, Λευκωσία 56 (1995), σ. 769 κ.ε.
INAN J. - ALIOLU ROSENBAUM E., Roman and Byzantine Influences on the Imperial Portraiture aus der Kurier. Neue Folde, Mainz 1979.
KENNELL A.H., «Women's Hair and the Law: Two Cases from Late Antiquity», Klio 73 (1991), σ. 526 κ.ε.
KOPRİSÇİ-ZÜFRAGÖZ Y., Necesلىنىڭ ئەندىمىرىخ ئەپتەرىنە ئەندىمىرىخ ئەپتەرىنە كۆكۈيىز ئەپتەرىنە ئەپتەرىنە بىلەتلىنىڭ ئەپتەرىنە, Φ. Τερπί κομιδείων των Βυζαντίου, Βιζαντινοί Σπουδαίοι 7 (1930), σ. 3-37.
ΚΟΥΚΟΥΛΑΣ Φ., Βυζαντίνων βιοι και πολιτών, τόμ. 1, Αθήνα 1951, σ. 332 κ.ε.
MARINATOS S., «Kleidung, Haar- und Brautkleider», Archaeologica Homericā I B, 1967, σ. 1 κ.ε.
MIGNÉ J.-P. (εκδ.), Epitome cursus completus. Series Graeca, ΜΠΙΒΑ Ι., «Ενδυματολογικές μαρτυρίες στα τοιχογραφίες της μεταβυζαντινής Ρόδου (14ος-15ος αι.)», Μία πρώτη περιγραφή, Ρόδος, 400 χιλ. μέτρα, Η πόλη της Ρόδου από τη διάσητη μέρα την κατάληξη από τους Τούρκους (1523). Δεκάνης επιτηματικού ανελίδιο, Ρόδος, 24-29 Οκτωβρίου 1993, Πρακτικά, τόμ. 2, Υπουργείο Πολιτισμού - ΒΚ Εφερεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων - 4η Εφερεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα 2000, σ. 429-448.
ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΑΚΗ Κ.Η., «Η βυζαντινή γυναικεία φορεσιά στη βενετοκαραϊσκούμενη Κρήτη», Κρητική Επιστ. 1 (1987), σ. 117 κ.ε.

φές που ανήκουν στην τάξη της αριστοκρατίας, όπως δείχνουν γυναικεία πορτρέτα που σώζονται στην Οδηγητρία και στην Περιβίβλετο του Μυστρά.

Ένας γυναικείος εικονογραφικός τύπος που εντυπωτισάει σχεδόν πάντοτε στη βυζαντινή λιγνογραφική είναι αυτός της μαίας. Η μαία ήταν ιδιαίτερα αξιοθέατα πρόσωπο στη βυζαντινή κοινωνία. Η συνεργασία της στη γέννηση, στην είσοδο στον κόμο ενός νέου ανδρώπου, θεωρούνταν έργο κατ' εξοχήν ιερό και σεβάσιμο, γι' αυτό και συχνή είναι η αναφορά της στις διάφορες προβατηματικές ακολουθίες. Άκομη, είναι γνωστό ότι η παρουσία της ήταν απαραίτητη και κατά την τέλεση του μυστηρίου της βάπτισης. Το σεβασμό που περιβάλλει το λεπτούργημα της μαίας στο Βυζάντιο διαπιστώνουμε ιδιαίτερα στην εικονογραφία της σκηνής της Γέννησης του Χριστού. Αν και οι μορφές αυτές παριστανούνται σχεδόν πάντα σε μικρή κλίμακα, τονίζονται με έναν ιδιαίτερο τρόπο, έτσι ώστε η παρουσία τους να έχει τη σημασία που είχε και το λεπτούργημά τους στην καθημερινή ζωή. Ο κεφαλόδεσμος είναι κατά κανόνα το στοιχείο που διαφοροποιεί τα πρόσωπα αυτά. Έτσι, άλλοτε παραπρέπει ένα μαντλί με εντυπωσιακό δέσιμο, άλλοτε ένα τουρμπάνι ή ένα δίχτυ που είτε καλύπτει όλα τα μαλλιά είτε τήμα τους, αφήνοντας τα υπόλοιπα να ξεχύνονται στους ώμους. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, για πάρα δειγμα, παρουσιάζει η απεικόνιση της μαίας στην τοιχογραφία της Γέννησης του Χριστού στο ναό της Παναγίας του Άρακα (1192) στα Λαγουδέρα της Κύπρου (εικ. 11), με το μεγάλου μαντλί που στερεώνεται με χρυσή, διακοσμημένη ζώνη, και με την κατακόκκινη σκουφία (;) που φαίνεται από κάτω, καθώς και η μαία από το ναό του Αγίου Γεωργίου (14ος αι.) στον Σταυρό της Κρήτη, με το τεράποντο μιγώτουρμπάνι και τις μπουκλές που φτάνουν μέχρι τους ώμους της (εικ. 12).

Από τη σύντομη αυτή εξέταση των κομιμώσων και των κεφαλόδεσμων της απλής γυναικάς στο Βυζάντιο διαπιστώνουμε κατ' αρχήν ότι διαφορετικές τάσεις που επικρατούν στις γραπτές πηγές και στην τέχνη. Στα κείμενα η γυναικεία αντιμετωπίζεται ως θέμα ιδιαίτερα αγαπητό και οικείο και μνημονεύεται με κάθε δυνατό τρόπο. Στην τέχνη, αντίθετα, η γυναίκα γίνεται σύμβολο. Εδώ, χαρακτηριστική είναι η επανάληψη των ίδιων εικονογραφικών τύπων, οι οποίοι στην πλειονότητά τους βασίζονται σε παλαιά δοκιμασμένα πρότυπα. Από τους εικονογραφικούς τύπους των γυναικείων μορφών που εξετάστηκαν, μόνον αυτός της μαίας διαφοροποιείται αισθητά και φαίνεται να αποδίδεται στις περισσότερες περιπτώσεις με ρεαλισμό. Πιστεύουμε ότι με τη συμπατική μελέτη των απεικόνισεων των μαίων στη βυζαντινή τέχνη θα μπορούσε κανείς να εξαγάγει περισσότερα και πολύ ενδιαφέροντα συμπεράσματα ως προς την πραγματική εξωτερική εμφάνιση της γυναικας του λαού στο Βυζάντιο, όσον αφορά τουλάχιστον τον κεφαλόδεσμο.

* Οι φωτογραφίες προέρχονται από το φωτογραφικό αρχείο του Σπουδαστηρίου Ιστορίας της Τέχνης του ΕΜΠ.

A Woman's Hair-Style and Headdress in Byzantium

Melita Emmanouil

The issue of a woman's hair-style and headdress in Byzantium, although is especially interesting, has not been thoroughly studied as yet. Relevant information is supplied by certain epigrams of the *Anthologia Palatina*, the sermons of the Church Fathers, texts of educational character and also by the romances of the Palaeologan age. Through these sources we establish that women in the Byzantine age were especially concerned with their appearance and utilized all available means to beautify their looks. Thus, the most common hair-style was the braids, the bun and the ringlets, arranged like today's hair-do, while the use of wig a contributed to the rich volume of hair. A net or a bonnet, holding the hair tightly, was the ordinary headdress that was usually complemented by the *maphorion*, an ample piece of cloth covering the head and falling on the shoulders. Quite often, however, a long cloth enfolded the hair, like a turban, instead of the *maphorion*. The hagiological texts refer only to the life and martyrdom of holy women and not to their appearance.

In Byzantine art women with an uncovered head are depicted only in few occasions and represent characteristic iconographical types, such as the various personifications or Eve in scenes of the Old Testament. In the Christological or the Mariological cycles only the young girls or the maid-servants are represented with the head uncovered. As a rule the female figures in Byzantine art wears the *maphorion*, although there are many representations of female donors whose headdress consists of a simple, short white cloth that reaches the shoulders. The depiction of this mid-life in the Nativity of Christ is of special interest; this figure was particularly respected in Byzantine society, therefore the artist drew attention to her participation in the scene through her headdress, which, owing to its luxurious decoration or to its originality of form, is quite often very impressive.

On the other hand, while the sources are sparing as regards the real appearance of the ladies of aristocracy, their representation in art is characterized by striking luxury and stresses the individuality of the figure depicted. A kind of local fashion seems to appear after the Fourth Crusade (thirteenth cent.), which survives until today in the costumes of folk art.